

Núm. 19 (Primavera 2022), 124-153 | ISSN 2014-7023

Ressenyes

doi: 10.1344/Svmma2022.19.6

BADAWI, Mostafa, 2021

Spiritual Significance in Islamic Architecture

London: IV Publishing

Review by VALERIE GONZALEZ. SOAS, University of London

Spiritual Significance in Islamic Architecture is the latest book by the prolific and reputed author and architecture practitioner, Mostafa Badawi. Packed with luxurious illustrations, among them numerous full-page color plates, and embellished with gold on the pages' rim, this sumptuous book firstly constitutes an aesthetic homage to historic Islamic architecture. Secondly, it gathers the author's own views and knowledge on this splendid cultural heritage, which today is the object of intense research and countless publications worldwide. However, the book does not follow the typical academic model specialized in one particular production, from one particular geopolitical space, at a specific period within the long history of Islamic civilization. Instead, *Spiritual Significance in Islamic Architecture* proposes an all-embracing meditative reflection on the material, in contrasting its past and contemporary productions. As such, it presents the interesting feature of expanding the discussions and arguments beyond archaeology and hermeneutics. By contradistinction with purely scientific research, it also expresses Badawi's affect and idiosyncrasies based on his personal experience as both a faithful Muslim beholder of Islamic architecture and a knowledgeable architect concerned with the pragmatics of his practice in relation to the habits and needs of the Muslim community at large. Readers must therefore understand the book accordingly. While naturally keeping their expectations of scientific rigor at the highest level, they must also be prepared to confront Badawi's choice to communicate freely his opinions and judgments. He thus stipulates his epistemic position in the introduction:

In my opinion, as a user and not as an expert, the evidence is overwhelming in favour of the existence of many forms of art unified by the spirit of Islam. My primary

aim in this study is not to attempt to prove this, but rather to concentrate on the user's point of view, which is what he is able to perceive, while carrying out his ordinary devotional activities, as spiritual meanings within architectural forms. (p. 11)

A proper understanding of this subjectivity is essential to grasp the content of this book and to benefit from it scholarly or otherwise. Above all, it does not signify that this content possesses a lesser degree of truthfulness in relation to the reality of the things observed. Subjectivity in this case only indicates the empirical nature of some of the readings of these things by a viewer from within the Islamic culture. The flaws or shortcomings these readings may contain from a strict scholarly viewpoint do not diminish their hermeneutic and epistemic value in the sense that they provide most valuable humanistic insights otherwise inaccessible through the sole objective act of collecting factual historical data. If only from this epistemological perspective, it is necessary to hear carefully what Muslim believers in general, and Badawi in particular, have to say idiosyncratically about their own artistic culture. It nevertheless remains true that this empirical form of knowledge we may call 'the Muslim idiosyncratic discourse on Islamic art and architecture', stems from the most complex region of representationalism crossed by the psyche's biases and shaped by the infinitely varied forces of the local life conditions and socio-cultural contexts. In this respect, Badawi's discourse definitely reflects his own background.

In fact, on behalf of the sacrosanct scientific objectivity, for many historians of Islamic art and architecture educated in the West, Muslim and non-Muslim alike, the idiosyncratic discourse has little scholarly value. To them, the validation of any hermeneutic proposition depends on historical facts and the affect-free rational reasoning. Adding to that the weight on this mainstream scholarship of the post-Enlightenment Eurocentric tradition of separating the religious from the cultural, it is not far fetched to say that this book would hardly catch these scholars' interest. In the face of this situation, this review intends to give *Spiritual Significance in Islamic Architecture* the visibility it deserves, as its unapologetic empirical character precisely allows for the access to these elusive aspects of Islamic architecture whose elucidation proves difficult with the sole use of the factuality-based traditional art historical method, namely the aesthetic workings, underpinnings and meaning of the buildings' forms.

The introduction presents three fundamental points that Badawi endeavors to demonstrate in thematic essays regrouped in three main parts.

The first point asserts the spiritual nature of Islamic architecture rooted in Quranic metaphysics. This very idea, one must bear in mind, is far from being unanimously approved, owing to the very problematic persistence of the Eurocentric view hold by the mainstream scholarship in the West that, in Islam like elsewhere, human activities are divided between the religious and the secular or the sacred as the profane sphere. As Badawi affirms it: 'Western authors speak of 'sacred architecture' in a manner which is entirely absent from classical Muslim literature' (p. 23).

The second point focuses on the conceptual unity of Islamic architecture beyond the rich diversity of its manifestations informed by the local cultures of the vast geopolitical space of the Muslim world historic and/or contemporary. Badawi writes: ‘Underlying the different designs of buildings continent apart there exists a single unity of conceptualization, a single spirit at work’ (p. 10). Again, this is a contentious idea that the said scholarship considers as essentializing, ignoring that Muslim scholars past and present have consistently claimed it. I recently produced a firm critique about this stifling attitude in, Valerie Gonzalez, ‘The Religious Plot in Museums or the Lack Thereof: The Case of Islamic Art Display’ in *Religions* 13, 2022: 281, and ‘Debunking the Regionalistic Myth in the Discourse on Islamic Ornament’ in *Deconstructing the Myths of Islamic Art*, edited by Sam Bowker, Xenia Gazi and Onur Ozturk, Chapter 3 (London, New York: Routledge, 2022).

The third and last point concern the notion of ambience that Badawi pertinently considers as a key feature of Islamic architecture. While we may talk about ambience, or the lack of thereof for that matter, regarding any type of building, he emphasizes that not only ambience characterises Islamic interior design, but also, it brings about a strong sense of spirituality. However, acknowledging the difficulty to explain how this Islamic spiritual ambience is actually generated by the architecture and how it operates, he rightly remarks: ‘Our ancestors, the builders of old, were obviously masters at producing ambience, although the precise manner of achieving this remains a secret to this day’ (p. 12).

I do subscribe to these three points as a scholar convinced of the religious nature of Islamic art and architecture, regardless of context of use and function. Following the cogent expose of these points, Badawi unfortunately embarks on a lengthy generalisation about art and artists that not only is unnecessary, but also relies irrelevantly and irreverently on the history of Western art. Taking issue with this art he perceives too materialistic, he pronounces ill-grounded judgments such as this misappreciation of a Renoir impressionist painting, ‘more normal and aesthetically pleasant, but betraying a superficial view of reality.’ (p. 18) Although the author told us this book reflects his personal inner thoughts, the last thing we need today is a reductive ill-informed apprehension, by whomever from whatever cultural extraction, of the culture of ‘Others’, whoever They are. Such an apprehension is sadly no different from the decried Orientalist misperception of non-Western cultures. Moreover, it clashes with the most welcome recent movement of decolonisation of the cultural practices at large by scholars, critics, curators and artists at large. Readers might just want to skip that part and continue with the more sensible rest of the introduction in which Badawi expounds the theological foundations of Islam and the essential principles of Islamic thought that he believed shape Islamic art and aesthetics.

Finally, is to be retained this crucial statement containing clues which, I think, are most useful for addressing the aforementioned unsolved question of the elusive

aspects of Islamic architecture: 'Our goal as users is quite different from that of the art historian, for as users we are concerned with enriching our moments by opening the gateways to spiritual meditation and remembrance' (p. 31). 'While sitting in a mosque, I would be entirely disinterested in the stages of development of a particular decorative element, but solely in how gazing at it can help me concentrate on the higher worlds and draw nearer to God' (p. 32).

In my view, these introductory pages of the book (minus the misstep on Western art) offer fundamental ideas to ponder and develop in-depth for anyone who wishes to pursue a critical research on this material. The chief condition for that, however, is the use of an up-to-date expansive interdisciplinary methodology. The book's three parts aims to carry out this research through the lens of the Muslim faithful.

Part I pertinently deals with the Islamic intellectual heritage both canonical and Sufi. Badawi makes sure to discuss the foundational components of this heritage that are shared by all Muslims, and to exclude the description of the Sunni-Shi'a divide in order to demonstrate his chief idea of a unity beyond diversity in Islamic artistic culture. The point is clearly and convincingly made that there exists a common metaphysical core linking all the global instances of Islamic architecture past and present. It thereby legitimates the investigation of art and architecture through this core and, in the process, invalidates the quite overused and abused objection of essentialization. Among the wealth of material and thought provided in this rich part, to me one superlative element stands out: the concept of analogy that articulates the seen and the unseen in a harmonious whole. A hermeneutics seeking to elucidate the role of this concept in the functioning of Islamic art and architecture will significantly advance our knowledge of these matters.

By contrast, Part II appears surprisingly very thin in terms of ideas. It consists of photos of buildings and architectural designs, with just a few text boxes here and there that do not suffice to form a third portion of the book. The content of these boxes could have been inserted in Part II and the plates gathered in the form a nice text-free album placed in between it and Part I. The text mainly expresses the author's frustration with contemporary Islamic architecture that not everyone will share, and that anyhow would require a more thorough critique to make of it something more than an impressionistic output.

Finally, Part III analyses one by one the generic elements of Islamic architecture and design, mainly mosques, but also houses and palaces. Badawi explains the functioning of windows, light, domes, minarets, mihrabs, minbars etc., in focusing on unravelling their spiritual meaning as he knows and perceives it. His art historical knowledge is solid, but for this very reason, it also conveys the problems of terminology and methodology that affect this art history such as the misuse of the aesthetic concepts of symbolisation and abstraction. It is, however, not expected from an architect to address these issues. On the other hand, what this part brings forth with great persuasion is the spiritual dimension of these elements.

In sum, even though, like the existing publications which endeavour to uncover and explain this dimension of Islamic architecture, *Spiritual Significance in Islamic Architecture* is not flawless. It nevertheless makes very important points to heed for future research. For this reason, it truly is an inspirational book both to read and to look at.

BILLEN, Claire (et al.), 2021

Faire société au Moyen Âge. Histoire urbaine des anciens Pays-Bas (1100-1600)

París: Classiques Garnier

Ressenya de PAU VIVES XIOL. Universitat de Barcelona

L'editorial parisenc Classiques Garnier edita en francès una nova versió d'aquesta obra col·lectiva sobre la història urbana dels antics Països Baixos apareguda originalment en flamenc l'any 2016. Es tracta d'un treball que se centra en la gènesi i l'evolució del sistema urbà que es desenvolupà en el territori dels antics Països Baixos, les *Dissiet Províncies* que s'estengueren per regions com Flandes, Brabant, Holanda, Zelanda, l'Artois o Luxemburg, pertanyents als actuals estats de Bèlgica, Holanda, Luxemburg i parts del nord de França, i que a la baixa edat mitjana foren agrupades sota el domini dels ducs de Borgonya.

Aquest conjunt de ciutats dels antics Països Baixos, que comprèn nuclis tan rellevants com els de Bruges, Gant, Anvers, Ieper, Brusel·les, Arràs o Amsterdam, constitueix un dels exemples històrics de desenvolupament econòmic i urbà més ben reeixit d'Europa, sorgit a la baixa edat mitjana i sostingut sense decaure en la seva puixança al llarg de tota l'època moderna. La historiografia l'ha tingut tradicionalment molt en compte com a model d'emergència i consolidació de comunitats urbanes complexes i autoorganitzades, a ben poca distància del cas de les ciutats del centre i del nord d'Itàlia. Podem afirmar que aquests dos exemples de desenvolupament urbà han constituït, a partir de les línies argumentals clàssiques establertes per Henri Pirenne o Max Weber, el paradigma de ciutats abocades al comerç i pioneres en l'assoliment d'autonomia política. Tanmateix, l'obra depassa l'interès concret de la seva zona geogràfica i planteja certs aspectes ben interessants per als qui fan recerca sobre la darrera edat mitjana, una etapa caracteritzada pel canvi i per l'aparició de formes de tot tipus que constitueixen una realitat radicalment nova i que prefigura allò que vindrà després.

Cal destacar, en primer lloc, el caràcter col·lectiu de la proposta. Tots els articles que componen l'obra apareixen signats per diversos autors d'entitats universitàries flamenques. Els quatre editors del volum (Claire Billen, Bruno Blondé, Marc Boone i Anne-Laure Van Bruaene) pertanyen a les universitats de Brussel·les, Anvers i Gant, que aporten la majoria dels autors, tot i que també hi col·laboren professors d'altres universitats, com la de Leiden o la de Lovaina.

En segon lloc, l'obra proposa una visió general i certament complexa del fet urbà. La consideració multicausal i polièdrica del desenvolupament de les ciutats i la multidisciplinarietat que el seu estudi requereix es concreten en l'elecció de temes ben diversos, tot i que molt coherentment encadenats, i que tenen lloc, en major o menor mesura, a totes les ciutats de l'espectre europeu a la baixa edat mitjana. D'aquesta manera, l'obra es mostra sensible a enfocaments poc freqüents,

però altament explicatius, del fet urbà, com la seva dimensió espacial i el procés de conformació de la identitat urbana. La consciència de la universalitat de l'embranchida urbana, tot i que manifestada sota formes diferents i en contextos polítics ben contrastats, permet en tot moment realitzar un exercici de comparació entre el cas que proposen i altres realitats ben llunyanes dels Països Baixos medievals.

Aquestes dues característiques subratllades ens porten a situar l'obra en la línia de la influent *Histoire de l'Europe urbaine*, publicada l'any 2003 per l'editorial Seuil i dirigida en el seu segon volum per Patrick Boucheron, Denis Menjot i pel propi Marc Boone, un treball que va significar una important revisió dels estudis històrics urbans medievals. Resulten veritablement estimulants i suggeridores aquestes iniciatives col·lectives que uneixen esforços per a poder superar el símptoma de l'erudició local, un mal ben freqüent als estudis urbans, per tal d'anar a trobar les tendències comunes a partir del treball compartit d'autors multidisciplinars que són capaços d'enlairar la mirada. La consideració multicausal del fet urbà es mostra de manera ben conscient en aquest llibre en l'elecció de la temàtica dels diversos capítols.

A la introducció, Bruno Blondé, Marc Boone i Anne-Laure Van Bruaene repassen les dades que revelen l'alta taxa d'urbanització d'aquests territoris en època medieval, fet que posen immediatament en relació amb el seu dinamisme social i polític. D'aquesta manera, els autors se situen com a continuadors i alhora com a qüestionadors de la potent tradició historiogràfica que havia escomès anteriorment l'estudi de la zona.

El desenvolupament econòmic dels antics Països Baixos és tractat per Blockmans, Munck i Stabel al primer capítol. L'embranchida comercial ha estat sempre un tema primordial per a la historiografia, que l'ha tractat sovint com a condició necessària i suficient per a explicar el desenvolupament urbà, especialment a partir del ressò de l'obra de l'esmentat Henri Pirenne, la petjada del qual encara és ben present entre els acadèmics belgues. Al costat d'arguments explicatius generals (com la potència i la diversificació de l'economia rural i el desenvolupament d'un intens comerç de llarga distància), els autors evidencien un tret específic del territori estudiat: la capriciosa geografia física de la zona, en concret la seva hidrografia, com a factor diferencial. Múltiples cursos fluvials amb braços interconnectats han permès sempre una comunicació excepcional i han propiciat unes intenses relacions econòmiques en xarxa entre les nombroses ciutats de la zona que, a més, han estat molt sostingudes en el temps i han creat hegemonies múltiples: la de Bruges als segles XIV i XV, la d'Anvers al cinc-cents i la d'Amsterdam al segle XVII.

El segon capítol està centrat en les relacions socials a l'interior de la ciutat, una qüestió ben rellevant per a copsar la complexitat del fet urbà. Blondé, Hanus, el mateix Stabel, Buylaert i Dumolyn posen l'accent en el contrast, a les diverses ciutats, entre una realitat caracteritzada per l'extrema fragmentació social i els esforços per constituir una comunitat unida, rastrejable sobretot en els textos polítics. Els autors matisen, però, la polarització social a les societats urbanes dels antics Països Baixos,

exposant com la concentració del poder i la riquesa per part dels comerciants (ben establerta a partir del segle XII) es veu contrarestada, des de principis del XIV, per l'acció de les corporacions d'artesans, que aconsegueixen formar una mena de puixant classe mitjana que reeixirà en la seva lluita pels drets polítics i que constituirà un tret distintiu d'aquests territoris.

Seguidament, Boone i Haemers constaten com les tensions polítiques permanents en l'emergent poder urbà, oposat però connivent amb els dels ducs de Borgonya, s'intenten superar amb un corpus normatiu que, sota la fórmula del *bé comú*, tendeix a regular els conflictes i a promoure la pau social, l'ordre i el manteniment de la prosperitat econòmica, molt en la línia del que succeeix en les formacions polítiques de les ciutats d'arreu d'Europa a la baixa edat mitjana.

A més d'escometre la relació entre les noves institucions urbanes i el poder eclesiàstic, un tema sovint menystingut per la historiografia i freqüentment exposat a interpretacions reduccionistes, Van Bruaene i Marnef posen l'accent en els rituals i les celebracions urbanes, que conformen una veritable religió cívica que aplega els ciutadans entorn la idea de comunitat. La consideració d'una relació de trets connivents o simbiòtics entre el nou poder cívic i el religiós permet caracteritzar de manera molt satisfactòria la comunitat urbana i comprendre millor els objectius legitimadors de les institucions comunals, alhora que ens permet aproximar-nos des d'una nova perspectiva a la sonada irrupció del protestantisme en aquestes ciutats.

Per la seva banda, Billen i Deligne presenten una interessant història de l'espai urbà (amb un enfocament basat decididament en quina era la funció de l'obra pública) i mostren com l'arquitectura i l'urbanisme endegats per les institucions municipals, especialment en un territori que ha estat tan intensament treballat com aquest, sobretot amb obres hidràuliques, serveixen al doble objectiu de proporcionar béns públics a la ciutadania i, d'altra banda, de legitimar i prestigiar el poder urbà institucionalitzat.

Baatsen, Blondé, De Groot i Sturtewagen tracten en el penúltim capítol, enfocat com una història de la vida quotidiana baixmedieval en aquestes ciutats, un aspecte original en el panorama d'estudis urbans, com és el consum de béns materials. Els autors mostren com la diversificació artesanal permet l'emergència d'una cultura material nova, concretada en el consum de productes de luxe i en l'emulació d'aquests comportaments per part de l'esmentada classe mitjana artesanal.

De Munck i De Ridder-Symoens posen l'accent en una altra pota del poder urbà baixmedieval: les emergents institucions educatives que aconsegueixen trencar el monopoli eclesiàstic. La diversitat d'escoles s'erigeix com un altre dels trets diferencials dels antics Països Baixos, ja que arriba a un important gruix de la població i permet consolidar l'ideal comunitari en una societat heterogènia.

En definitiva, al puixant cor urbanitzat dels antics Països Baixos es desenvolupa a partir del segle XII una sostinguda història social i política caracteritzada, a grans trets, per la preeminència dels rics comerciants i acompanyada per una gran

representativitat dels grups socials intermedis, que van tenir un paper decisiu en la conformació de comunitats urbanes unides i conscients de la seva existència. Aquesta comunitat complicada i unida per diverses institucions cíviques de caires molt diversos (polítiques, culturals, educatives, religioses,...) aconseguí, tal com exposen els editors a l'epíleg, explicar el tarannà polític de les formacions polítiques posteriors en aquests mateixos territoris i constitueix, d'altra banda, un exemple paradigmàtic per a aproximar-nos a la multitud de comunitats urbanes europees que es formen durant la baixa edat mitjana.

BRUGUÉS, Irene, JORNET-BENITO, Núria, BOADA, Coloma, MUNTANER, Carme, CASALS, Jordi, 2019

Diplomatari de la col·lecció de pergamins del monestir de Santa Clara de Barcelona (1039-1241)

Barcelona: Fundació Noguera

Ressenya d'EUDALD BLANCHÉ COLLET. Universitat de Barcelona

Aquest llibre, publicat el 2019, constitueix el volum número 78 de la *Col·lecció Diplomatari* de la Fundació Noguera. Aquesta publicació ha estat creada per iniciativa del Servei d'Arxius de la Federació Catalana de Monges Benedictines. El llibre conté la transcripció i edició de la col·lecció de pergamins del monestir de Santa Clara de Barcelona, des del primer que es coneix (any 1039) fins a l'any 1241. En total, 322 documents. El primer centenar de pàgines, però, està dedicat al context històric i arxivístic d'aquesta col·lecció i del monestir on s'ha conservat. Aquest llibre es pot consultar i descarregar lliurement en PDF a la web de la Fundació Noguera.

A la primera part del llibre (p. 9-111) s'hi explica el context històric i arxivístic d'aquest diplomatari. La segona part (p. 113-540) conté les transcripcions dels pergamins; cada transcripció va acompanyada de data, regest, tradició documental i notes, si n'hi ha. Finalment, una tercera part del llibre (p. 541-594) recull un índex d'antropònims i topònims, ordenats alfabèticament. Cada entrada indica a quin número de pergamí del diplomatari s'hi pot trobar aquell contingut.

És important remarcar que la majoria d'aquests pergamins no són produïts pel monestir de Santa Clara, ja que aquest monestir va ser fundat entre el 1233/34 i el 1236, sinó que són pergamins que es conserven o conservaven en aquest monestir, però que no hi fan referència, perquè el monestir encara no existia. El període cronològic del monestir que aquest diplomatari abasta és, doncs, només de 5 anys, entre 1236 (primer pergamí referent a les clarisses de Barcelona) i 1241, l'any de mort del papa Gregori IX i del bisbe Berenguer de Palou de Barcelona.

Dels 322 documents del diplomatari, només 109 són posteriors a l'any d'inici de Santa Clara de Barcelona, i d'aquests, només 9 es refereixen al dit monestir. De les 322 transcripcions, n'hi ha 114 que són de pergamins ja perduts, però que a principis del segle XX encara es conservaven, i gràcies a que en aquella època van ser transcrits, es coneixen i s'han pogut incloure a aquest diplomatari.

Si la majoria dels pergamins d'aquest diplomatari no van ser produïts pel monestir, llavors qui els va produir, i com van anar a parar a Santa Clara? Molts d'aquests pergamins van arribar al monestir a través d'entrades dotals de monges, compres de propietats, o donacions testamentàries de fidels. Una part molt important de pergamins provenien de dues persones de la segona meitat del segle XIII: Berenguer de Ferran (cavaller) i Pere de Forn (mercader i prestador), que van generar molta documentació, pròpia de la seva activitat privada, que va incorporar-se al monestir

en el moment en què ells dos van esdevenir donats de la comunitat. És per aquestes incorporacions de documentació privada que en aquesta col·lecció s'hi poden trobar documents tan poc habituals en un fons monàstic, com ara contractes de viatges marítims per a mercaderies, o datats de molt temps abans de que es fundés el monestir.

Per la seva banda, l'extens estudi contextual que acompanya l'edició del Diplomatarari ens introdueix en la llegenda fundacional, transmesa per la tradició oral i posada per escrit al segle XVII, del monestir de Santa Clara de Barcelona, segons la qual el monestir s'hauria fundat a partir de l'arribada a Barcelona, amb una barqueta sense remos ni veles, de dues deixebles i familiars de Santa Clara d'Assís: Agnès de Peranda i Clara de Janua. Elles dues haurien creat el monestir el 1233-1234, encara que el primer document que fa referència al mateix data de 1236 (és el document número 213 del diplomatarari). Es diu, però, que va haver-hi una protohistòria del monestir: prèviament a la fundació del monestir a la dècada de 1230, ja hi havia un primer nucli o comunitat informal de dones religioses amb un perfil proper a les beguines, que s'identificarien amb els plantejaments de Santa Clara i les damianites, que agafen aquest nom per la capella de Sant Damià d'Assís.

El monestir va ser ubicat al barri de la Ribera, a la banda més oriental del "quarter de la Mar" de Barcelona. Amb el creixement de la ciutat, aquella zona aniria urbanitzant-se més, i el monestir guanyaria centralitat. L'edifici del monestir va ser un dels més grans de Barcelona, i exponent del gòtic català, amb un claustre de tres galeries. El patrimoni immobiliari que el monestir aniria acumulant es situava sobretot en aquesta zona de Barcelona, als voltants del monestir. La comunitat de monges clarisses va existir com a tal fins a inicis del segle XVI, quan va passar a ser una comunitat benedictina, entre 1513 i 1519. El final de l'edifici del monestir va ser quan, després de la guerra de Successió, part del barri de la Ribera va ser destruït, i el monestir, ja molt malmès pel setge i la guerra, va ser aterrat. El lloc on hi havia hagut el monestir es troba dins de l'actual parc de la Ciutadella.

Al 1718, la comunitat de monges es va establir a una part del Palau Reial, que havia estat cedida per Felip V com a nou monestir. Aquesta comunitat va estar-s'hi fins a 1936, quan les monges es van exiliar a Itàlia. Després de la guerra, la comunitat de Santa Clara de Barcelona es va unir a la comunitat de Sant Benet de Mataró, que s'havia instal·lat des de 1940 a Santa Cecília de Montserrat, una propietat del monestir de Montserrat. Allà és on va anar la comunitat de monges de Santa Clara l'any 1952, creant la nova comunitat de Sant Benet de Montserrat. És aquesta comunitat, per tant, la que conserva l'arxiu històric de Santa Clara de Barcelona, com a successora que n'és.

Actualment, 2.958 pergamins (d'entre 1045 i 1827, que són 782 anys) integren la col·lecció de pergamins del monestir de Santa Clara de Barcelona. Per tant, la gran majoria de pergamins d'aquesta col·lecció encara no han estat publicats.

Aquest diplomatarari, a més d'oferir-nos l'edició dels 322 primers pergamins de la col·lecció, ens apropa, a través del seu estudi preliminar, a la història del monestir,

sobretot dels seus orígens: sobre com va ser creat en el context d'expansió del franciscanisme al segle XIII; com el monestir va adquirir propietats i poder a la ciutat de Barcelona; com es va organitzar i va funcionar el dit monestir, i també, i especialment, sobre com es va anar constituint l'arxiu del monestir al llarg de les dècades i els segles, i sobre les actuacions arxivístiques que s'hi han anat practicant per part dels encarregats de l'arxiu al llarg del temps, fins a arribar a l'actualitat, quan la feina de les actuals encarregades de l'arxiu del monestir ha donat com a resultat la publicació del present llibre.

CANYELLES VILAR, Núria, 2020

Un camí que porta a l'origen del Vendrell medieval

Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs

Ressenya de MARÇAL DÍAZ ROS. IRCVM-Universitat de Barcelona

El llibre de Núria Canyelles pren com a punt de partida l'excepcionalitat d'un document concret: la carta que l'any 1342 el rei Pere III el Cerimoniós va enviar al veguer de Vilafranca del Penedès per tal que els veïns del Vendrell refessin el traçat original del camí Ral de Barcelona a Tarragona. Segons les queixes dels prohoms de l'Arboç, els vendrellencs havien inhabilitat un tram del camí i havien obert un nou ramal que obligava a travessar la vila del Vendrell. La importància d'aquesta carta rau en el fet que documenta un tipus d'episodi històric del qual sovint no tenim constància, com són les transformacions de la xarxa viària. Aquesta és habitualment considerada un element territorial immutable, però també pateix canvis i transformacions de tipus divers. Com Núria Canyelles apunta, la carta de Pere III evidencia l'existència d'una societat vendrellenca estructurada i organitzada que, a mitjans del segle XIV, té la capacitat i els mitjans necessaris per desviar el traçat d'una de les vies de comunicació més importants de l'època. L'autora pren aquest episodi com a punt de partida per tal d'entendre quins foren els antecedents històrics del Vendrell o, el que és el mateix, quins són els orígens medievals de la vila.

Canyelles fuig d'una estructuració cronològica dels continguts i opta per emprar un fil narratiu propi, en el qual els salts temporals són habituals. Aquest aspecte, que per a alguns pot resultar desconcertant, és complementat mitjançant una àmplia i contínua contextualització dels fets exposats, que doten el llibre d'un caràcter complet i que evidencien un clar domini del període. Això mateix també permet que l'obra adquireixi un caràcter divulgatiu i esdevingui perfectament apta per al públic general interessat en l'Edat Mitjana a Catalunya. L'autora, a més, mostra un bon domini de les fonts i no dubta en citar diversos títols de bibliografia especialitzada, que li permeten contextualitzar de forma més sòlida el seu relat. Pel que fa a les fonts documentals, empra principalment el Cartulari de Sant Cugat del Vallès editat per Josep Rius, fet que esdevé lògic, si es té en compte que el monestir era el senyor de la zona.

L'anàlisi meticulosa d'aquesta documentació permet a Canyelles observar l'organització territorial de l'àrea vendrellenca durant l'etapa feudal, així com els marcs d'enquadrament de la seva població. L'autora estudia el paper que diversos temples i fortaleses van poder tenir en la configuració de l'àrea vendrellenca i es pregunta sobre els motius que van provocar la seva construcció. En aquest sentit, Canyelles fa seva la tesi plantejada per Josep Maria Bosch (2017) i considera que molt probablement la majoria d'esglésies van construir-se en espais que ja estaven habitats, evitant provocar el trasllat de contingents poblacionals a noves contrades. Ara bé, resta

com a incògnita saber en quin grau, cronologia i ritme va produir-se l'aglutinació poblacional a l'entorn d'aquestes temples. Pel que fa al Vendrell, l'autora considera que una de les primeres proves documentals de la consolidació poblacional entorn a l'església de Santa Anna correspon a la petició que es va fer el 1306 perquè aquest temple passés a ser seu parroquial, en detriment de l'església de Sant Salvador, molt més allunyada i a tocar de la platja.

Per altra banda, caldria fer esment a les hipòtesis de localització de diversos elements territorials, com ara el castell de Calders o el de Sant Vicenç, que es plantegen en el llibre. Aquest és un aspecte sempre espinós d'afrontar, especialment en àmbits tan transformats urbanísticament com les zones costaneres. En aquest sentit, destaca especialment la interessant restitució dels possibles traçats del camí Ral en disputa el 1342. Seria agosarat afirmar que es tracti d'una hipòtesi definitiva, si bé sí que és s'ha de reconèixer que ha estat fermament plantejada mitjançant l'estudi combinat de fonts documentals i cartogràfiques, així com del propi treball de camp.

Com s'ha esmentat, l'obra focalitza gran part de la seva anàlisi en l'ordenació territorial de l'àrea actual del Vendrell entre els segles X i XII. És en el darrer capítol, però, quan es tracta l'origen del Vendrell com a nucli poblacional, sorgit principalment al segle XIII. Potser en aquest punt pot plantejar-se un lleu crítica a l'autora, ja que l'extensió d'aquest últim i interessant apartat pot resultar excessivament breu. Segurament, hagués pogut afegir-s'hi una aproximació més profunda sobre la consolidació del Vendrell com a vila i sobre la seva primera configuració urbana entre els segles XIII i XIV. És cert que a l'inici del llibre es contextualitza el naixement del seu govern municipal al llarg del segle XIV, així com l'augment de població que s'hi produeix. Ara bé, el final de l'obra hagués pogut ser un bon punt per reprendre aquest fil i vincular-lo amb l'afermament del Vendrell com a nucli de població agrupada, per tal d'entendre d'una forma més completa els motius de la seva gènesi. Aquesta seria, doncs, una manera de situar l'inici i el tancament del llibre en un mateix punt: entorn de la carta que Pere III el Cerimoniós va enviar per tal de limitar les actuacions d'uns vendrellencs que mostraven, cada vegada més, com la seva vila agafava més pes i importància en el territori.

HIREL, Sophie, THIEULIN-PARDO, Hélène (coords.), 2021

La Leche Polifónica. Estudios sobre las nodrizas en la península ibérica (siglos XIII-XVI)

Madrid: La Ergástula Ediciones

Ressenya d'HELENA CASAS PERPINYÀ. Universitat de Barcelona

La història medieval de la maternitat començà a suscitar interès en l'àmbit de la historiografia anglosaxona i europea als anys setanta dels segle passat en el marc de l'auge de la Història de les Dones. D'aleshores ençà la maternitat i les experiències femenines que se'n deriven han romàs categoritzades com un aspecte més de l'anomenada història de la vida quotidiana, especialment en el si dels estudis medievals de la Península Ibèrica.

El volum coordinat per Sophie Hirel i Hélène Thieulin-Pardo suposa una aposta arriscada alhora que exitosa, ja que aconsegueix presentar el recorregut de la maternitat compresa entre els segles XIII i XVI en el context historiogràfic peninsular des d'una perspectiva crítica.

Si bé el títol de l'estudi evoca especialment la història de les dides, totes les investigadores que hi participen comparteixen una mirada transversal i sexuada, gràcies a la qual aconsegueixen presentar una complexa història de la maternitat.

La lactància ha estat considerada una experiència històrica menor com a resultat de la construcció ideològica del discurs patriarcal. En aquest sentit, la interdisciplinarietat que encarna el present estudi permet desautoritzar el relat masculí per tal de comprendre la vivència de la maternitat des de la seva polifonia. Una polifonia que, tal i com indica el títol del present estudi, és possible només gràcies al recull d'un ampli ventall de fonts provinents de la literatura mèdica, jurídica i religiosa i de la documentació notarial, entre d'altres.

Des d'una perspectiva feminista, les investigadores insisteixen en el monopoli masculí del comerç de les dides i en el protagonisme dels homes com a subjectes fiscals de les contractacions. La documentació desvela que en molts casos, segons María Jesús Fuente, «contratar nodrizas era cosa de hombres» i que el desig de les mares d'alletar i criar els propis nadons era una realitat palesa, especialment entre la noblesa.

Així mateix, es posa de manifest, altra vegada, que l'afició, històricament masculina, de categoritzar els comportaments de les dones en els coneguts manuals i tractats medievals no és, en cap cas, traslladable a l'experiència quotidiana. És així com les fonts ens demostren que la prohibició de l'alletament interreligió era tan sols una qüestió d'estament i que, segons Silvia Nora Arroñada, seguint al seu temps l'estudi de Klapisch-Zuber, la moral i l'ètica de la dida no era pas un element particularment rellevant per a la burgesia a l'hora d'escollir qui alletaria el nadó. La teoria dels tractats, per tant, a la pràctica, no es complia, ja que l'experiència de la maternitat en sobrepassava els límits, tal i com argumenten Victoria Béguelin-Argimón, Cécile Codet i Sarah Pech-Pelletier.

Per la seva banda, Ximena Illanes Zubieta teixeix l'encreuament de les vivències maternals a través de les xarxes d'al·letament dels nens i nenes de l'Hospital de la Santa Creu, un exemple flagrant de com la maternitat ocupava tots els àmbits de la vida i l'estructura social, també en temps medievals.

Per últim, la llet literària i la llet simbòlica conclouen aquest volum amb una evocació de l'imaginari medieval de la maternitat a través de la narrativa de ficció i dels sentits corporals de l'experimentació mística femenina, seguint la coneguda línia de recerca de Rebeca Sanmartín Bastida.

NEWMAN, Barbara, 2021

The permeable self. Five medieval relationships

Philadelphia, University of Pennsylvania Press

Ressenya d'ADRIÁN ARJONA FERNÁNDEZ. Universitat de Barcelona

Bárbara Newman, que en sus obras anteriores había centrado su atención en la espiritualidad medieval y en la definición del *yo* medieval, en esta obra aúna sus investigaciones anteriores y ofrece un paso más en su trayectoria. En sus publicaciones previas había tratado de definir el *yo* medieval mediante el análisis y la comparación intertextual de la literatura cortés, de la hagiografía, de las epístolas entre amantes y demás géneros; en esta obra emplea todas estas fuentes con una nueva óptica. Concibe, en *The permeable self*, al *yo* medieval como un *yo* permeable, que se automodifica y autodefine en la relación con el *otro*. A esto se debe que no busque en esta ocasión investigar el *yo* de forma individual, sino analizar la relación de dos o más *yo*es, en la cual los individuos que la configuran modifican sus identidades, las intercambian, e incluso pierden su propia identidad para convertirse en un reflejo completo del otro. La obra se divide en cinco capítulos diferenciados entre sí, pero todos ellos derivan de un tema común, al que Newman dedica su atención en esta obra: la “coherencia”. Es este tema el que une, según Newman, las diversas relaciones genéricas y permite la comparación de una con la otra, a fin de obtener información sobre la permeabilidad del *yo* medieval. Dada la dificultad del propio concepto, Bárbara Newman ofrece una muy necesaria introducción, en la que define y contextualiza el término y el sentido con el que ella lo empleará en el resto de la obra. Es éste un término teológico, que hace referencia a la esencia de la Trinidad; cada uno de los miembros de la Trinidad comparte su esencia con los demás y, a pesar de ser múltiples, son la misma persona. En sentido estricto, el término tan sólo puede aplicarse a esta relación, pero ya el teólogo, novelista y poeta Charles Williams reorientó el uso del término, aplicándolo a las relaciones humanas. De este modo el concepto hace referencia no sólo al principio teológico de la relación entre las personas trinitarias, sino también al principio que rige, en base a la disciplina espiritual y la práctica de la oración, el *amor sustituido*. Es decir, prácticas en las que se establece una relación interpersonal tan recíproca, que se da un verdadero intercambio psicológico y anímico, por lo que el *yo* se une al *otro*. Éste es el sentido con el que Bárbara Newman adopta el término, y lo emplea para analizar la permeabilidad de los *yo*es en las relaciones. Tras esta introducción, comienza la obra *per se*; cada capítulo analiza una relación genérica o arquetípica y el desarrollo de sus ejemplos a lo largo de la edad media. Los capítulos se suceden progresivamente, según la intensidad de la coherencia que la relación arquetípica presente. Así, el primer capítulo está dedicado a la relación maestro-alumno, el segundo a la del santo y el pecador, el tercero a la relación entre amantes, el cuarto a la relación entre madre e hijo y, finalmente, el

quinto a aquella que se establece entre lo terrenal y lo espiritual, entre Dios o los demonios por un lado y los seres humanos por otro a través de la posesión total.

Los análisis exhaustivos de Newman sobre relaciones concretas pueden, en ocasiones, confundir al lector y hacer que pierda de vista el tema principal de la obra, la coherencia. Incluso, es posible que no comprenda por qué una relación presenta un mayor grado de coherencia que otra, desatendiendo así al orden estructural de la obra que la autora propone. Por ello es importante analizar en cada caso en qué se basa su coherencia específica. En la primera de las relaciones, la coherencia radica en la influencia que el maestro ejerce sobre el alumno, y viceversa. Es evidente que un maestro, al educar a su alumno, moldea su personalidad, por lo que el yo del alumno se ve afectado por la enseñanza; de la misma manera, el maestro, al observar el entusiasmo con el que su alumno aprende, se embriaga de este entusiasmo y redescubre en sí mismo lo que ya sabía. De esta forma, la relación maestro-alumno transforma la personalidad de ambos. A esto se debe añadir que, como bien indica Newman, el modelo de educación más extendido en época medieval era el modelo de *educación carismática*, en la que el maestro se convierte en el modelo a imitar por parte del alumno, mediante la disciplina de *mores et litteras*. El segundo capítulo trata sobre la relación entre el santo y el pecador y, más concretamente, sobre la habilidad mística del santo de leer los pensamientos del pecador. En este caso, la coherencia es unidireccional, en tanto que el santo es capaz de conocer los pensamientos del pecador, pero éste no conoce los del santo. Es coherencia en tanto que el santo emplea su habilidad para transformar la conducta y, por ende, la personalidad del pecador, con un fin salvífico. Además, en este capítulo se estudian también ciertas relaciones de amistad entre beguinas, que se unen espiritualmente en la Mente de Dios, siendo éste el intermediario que permite que ellas compartan su pensamiento. Una relación más estrecha e íntima que la anterior es la relación entre amantes, y a ésta se dedica el tercer capítulo. La influencia mutua que los amantes ejercen en sus respectivas personalidades es notoria; sin embargo, el capítulo se centra en el motivo literario del intercambio de corazones. Así, en este apartado se emplean fuentes de muy diverso género literario: las cartas de los amantes que ya Bárbara Newman había estudiado en una obra anterior, la lírica y la novela cortés y, finalmente, la hagiografía y las *vitae*, en las que vírgenes intercambian su corazón con Jesucristo. Se atiende, pues, a la santificación de un motivo previamente secular. La coherencia radica en que el intercambio de corazones implica también el intercambio de identidades, por lo que la personalidad de uno influye tanto en la del otro que acaba por identificarse con él. El cuarto capítulo se centra en la relación entre una madre y su hijo, siendo ésta la relación más íntima que pueda darse. En las demás relaciones, la coherencia implicaba una transformación espiritual y de personalidad, pero en ésta se da una transformación absoluta, en tanto que el infante se gesta dentro de la madre y se moldea, por este vínculo, tanto espiritual como físicamente. En este capítulo, además de la relación entre madre e hijo, se estudia también la

visión de Dios como madre eternamente embarazada del mundo, implicando ya no sólo la coinherencia entre dos individuos, que claramente se influyen entre sí, sino también la unión entre Dios y su creación. Finalmente, la relación que se estudia en el quinto capítulo implica una influencia en la personalidad ajena tan extrema que difícilmente puede aceptarse como relación de coinherencia. Se trata de la relación entre Dios o los demonios y los seres humanos. Más concretamente, se estudian las obsesiones y posesiones demoníacas. No se puede hablar de coinherencia en este caso, en tanto que la influencia ejercida en la personalidad del otro no provoca una transformación mutua de las personalidades, sino la completa pérdida de la personalidad. Ejemplos de ello son para Bárbara Newman el *anonadamiento*, tal como la entiende Margarita Porete, y las *diabolophanias*, todas ellas estudiadas en este capítulo. Mediante el estudio de estas cinco relaciones arquetípicas, Bárbara Newman logra evidenciar que el *yo* medieval es permeable y se modifica en la interacción con el *otro*. Así, *The permeable self* culmina la investigación de Newman sobre el *yo* y la espiritualidad medievales.

PUJOL, Josep (edició, introducció i notes), 2021

Joanot Martorell, *Tirant lo Blanc*

Barcelona: Barcino (Imprescindibles, Biblioteca de Clàssics Catalans 1)

Ressenya d'ENRIC CASAS REIG. IRCVM-Universitat de Barcelona

Editorial Barcino inaugura la seva nova col·lecció “Imprescindibles” oferint-nos en el seu primer volum una de les millors novel·les europees del segle XV i un autèntic clàssic de la literatura catalana, el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell (c. 1460-1464), en la seva més recent edició a càrrec de Josep Pujol, catedràtic de literatura catalana medieval a la Universitat Autònoma de Barcelona. Aquesta nova edició se'ns presenta en un acurat volum de gran qualitat, enquadernat amb tapa dura i capçades, i amb un punt de tela que facilita la utilització d'un llibre de gran format amb les seves mil quatre-centes pàgines.

El volum obre amb uns apartats previs destinats a contextualitzar el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell en la seva època i a situar la gènesi i la recepció posterior d'aquesta novel·la en el si de la literatura catalana i universal. Un prefaci (p. 7-12) analitza la tradició literària del *Tirant* d'ençà de les seves primeres publicacions (València 1490, Barcelona 1497) fins a l'actualitat, parant atenció a la valoració que el clergue català Antoni de Bastero féu de la novel·la de Joanot Martorell en el seu primer volum de *La Crusca provenzale* (1724), considerant-la el “*Decameró dels catalans*”.

Amb la decadència de la literatura culta en català a principis del segle XVI, el *Tirant lo Blanc* es veu abocat a un oblit fins ben bé el segle XIX que tan sols trenquen algunes traduccions erudites italianes i castellanques. El punt de sortida en la recepció moderna del *Tirant* a Catalunya arriba amb l'edició de J. M. Capdevila en cinc toms a partir del segon volum de la col·lecció “Els Nostres Clàssics” de Barcino (CAPDEVILA, Josep. M., 1924-29. Joanot Martorell, Martí Joan de Galba, *Tirant*, 5 vols., Barcelona: Barcino), però l'impuls definitiu el donaria Martí de Riquer amb les seves successives edicions que arribaran fins a un públic necessitat de construir un cànon literari nacional català (RIQUER, Martí de, 1979. Joanot Martorell, Martí Joan de Galba, *Tirant lo Blanc i altres escrits de Joanot Martorell*, Barcelona: Ariel, amb reedició del 1990; també destaquen els seus següents treballs: 1990. *Aproximació al «Tirant lo Blanc»*, Barcelona: Quaderns Crema; 1992. «*Tirant lo Blanc*», *novela de historia y de ficción*, Barcelona: Sirmio). A partir d'aquí, noves traduccions a altres llengües modernes consolidaran la novel·la de Joanot Martorell com un clàssic rescatat i habilitat en l'escenari internacional, i es fomentarà la recerca i estudis envers el *Tirant lo Blanc* en congressos especialitzats i publicacions científiques que han remarcat especialment el seu realisme, situant el *Tirant* com el paradigma de la “novel·la cavalleresca” del segle XV, diferenciada de les fabuloses “novel·les de cavalleries” de la matèria de Bretanya i temàtica artúrica que havien predominat en els segles XII i XIII. En aquest context també hem d'esmentar la seva primera i única edició crítica

publicada, la d'Albert Hauf (HAUF, Albert, 1990. Joanot Martorell (i Martí Joan de Galba), *Tirant lo Blanch*, 2 vols., València: Generalitat Valenciana; reeditat el 2004 per l'editorial Tirant lo Blanch), puix que l'altra edició crítica de què disposa, la tesi de Joan Perera (1995), és inèdita. Destaca una recent edició a càrrec de Màrius Serra que ha adaptat la novel·la de Martorell íntegrament al català actual (SERRA, Màrius. 2020. Joanot Martorell, *Tirant lo Blanc*, Badalona: Proa).

Així s'ha arribat a la recent edició de Barcino a càrrec de Josep Pujol, que ha volgut emprendre la via del mig: oferir una edició que combini el rigor filològic que demanda l'acadèmic especialista amb la divulgació a un públic ampli més general. Amb aquest objectiu Josep Pujol ha fet precedir el text d'una rigorosa introducció (p. 13-61) on situa el *Tirant lo Blanc* en el seu temps i en el context de la novel·la cavalleresca a la Corona d'Aragó del segle XV; analitza la seva estructura argumental, marcada per una tensió en el pla narratiu a partir de la dualitat entre les escenes de guerra i cavalleria, i els episodis cortesans o d'amor, carregats de sentimentalisme i comicitat; estableix el mimetisme del *Tirant* respecte a la realitat contemporània de Joanot Martorell, fet que atorga un aspecte d'obra historiogràfica a un llibre que no deixa de ser de ficció; posa de manifest els trets messiànics de l'heroi de la novel·la; treballa la seva retòrica i els models literaris més destacats que la bibliografia ha pogut establir; i clou fent un comentari sumari sobre les primeres edicions impreses que es feren del *Tirant* i les seves posteriors traduccions.

L'apartat introductori va seguit d'una cronologia amb retalls biogràfics de la vida de Joanot Martorell extrets de la documentació d'arxiu conservada (p. 63-73), i un llistat bibliogràfic selectiu d'edicions i treballs especialitzats (p. 75-85) que serveix com una guia pel lector que vulgui aprofundir en la matèria.

L'edició del text (p. 87-1348) ve a continuació. Josep Pujol s'ha basat en l'edició de Martí de Riquer (1979), qui va utilitzar l'exemplar de la Societat Hispànica d'Amèrica de Nova York, corresponent a la primera edició impresa el 1490 a València. L'edició de Riquer, qui esmenà els errors del manuscrit i en modernitzà la grafia, fou divulgativa, així que aquesta nova edició de Pujol continua sense ser crítica, malgrat que revisa l'edició de Riquer emprant les edicions i aparats crítics de Hauf (1990-2004) i Perera (1995) i havent consultat els facsímils dels exemplars conservats de les dues edicions antigues de 1490 i 1497. No s'ha inclòs un aparat de variants i esmenes, les quals tampoc es justifiquen a les notes a peu de pàgina, que serveixen com un punt de referència informatiu més adreçat al lector no especialista, juntament amb la taula que hi ha a la fi del volum (p. 1371-1394) que conté tots els capítols i títols de l'extensa novel·la. L'editor presenta un text puntuat i ortografiat segons els criteris del sistema normatiu actual. S'ofereix una aparença gràfica i fonètica sense vacil·lacions i amb preferència per les formes gràfiques més modernes, sense que això afecti la idiosincràsia del text, perquè s'ha respectat la morfologia nominal i verbal així com la sintaxi del text transmès pels incunables.

Al final del volum s'inclouen una sèrie de recursos per a aclarir conceptes al públic general: un glossari de mots antics (p. 1351-1366) i un breu comentari sobre l'arnès blanc dels cavallers del XV amb algunes il·lustracions (p. 1367-1369).

En conclusió, ens trobem davant d'una edició de caràcter divulgatiu adreçada a un lector menys versat a llegir prosa medieval i que no és especialista en literatura antiga. És per això que el text, malgrat mantenir la seva forma lingüística original, ofereix una regularització gràfica i fonètica que en fa més còmode la lectura. Ara bé, a l'espera d'una veritable edició crítica que actualitzi la de Hauf, aquesta edició de Josep Pujol publicada per Barcino, si més no tampoc definitiva, sí que podria esdevenir en l'edició de capçalera emprada els pròxims anys tant pel públic general com per un lector més especialitzat en la matèria o estudis d'aquesta que no tingui inquietuds estrictament filològiques.

SABATER, Tina (coord.), 2021

La casa medieval en Mallorca y el Mediterráneo. Elementos constructivos y decorativos
Gijón: Trea.

Ressenya d'ESTHER DORADO LADERA. Universitat de Barcelona

El llibre que em proposo ressenyar, *La casa medieval en Mallorca y el Mediterráneo. Elementos constructivos y decorativos*, és un volum col·lectiu coordinat per Tina Sabater a partir de les ponències del seminari científic celebrat a l'octubre de 2020 que va tancar el projecte de recerca *La casa medieval. Materiales para su estudio en Mallorca* (HAR2016-77032-P). Es tracta de setze capítols que inclouen la presentació d'algunes de les conclusions finals del projecte i les intervencions dels ponents convidats. Les aportacions dels diferents autors s'agrupen al voltant de tres blocs principals sobre l'arquitectura gòtica residencial: l'estudi de restes materials; l'anàlisi tipològica, funcional i urbanística; i monografies de tres immobles.

Comença el primer bloc Joan Domenge amb una introducció a la tradició del portal rodó, és a dir, al portal amb arc de mig punt, a l'arquitectura civil de tots els àmbits econòmics arreu dels Països Catalans fins les acaballes de l'edat moderna. Inclou un estudi de la seva consolidació tipològica i el seu ús des del segle XIV fins al XVI, basat en les restes materials conservades. L'autor posa de manifest la manca d'interès historiogràfic que hi ha hagut per aquest tema i fa una crida a la recerca sistemàtica d'aquests elements malgrat la dificultat que suposa la manca de rastre documental pròpia de l'arquitectura privada.

Després, Elvira González fa un recorregut pels grafitos murals d'època baix medieval documentats a Mallorca. Es tracta d'exemplars epigràfics i figuratius conservats majorment a edificis rellevants com la catedral i la llotja, però també a altres construccions religioses i residencials. Es tracta d'elements molt difícils de datar, particularment quan són figuratius, i d'un tema tradicionalment controvertit, però l'autora advoca per la seva validesa com a font històrica.

A continuació, Antònia Juan Vicens fa un examen dels arcs i portals decorats de les cases gòtiques mallorquines. Proporciona un llistat exhaustiu dels exemplars conservats, ja sigui a la seva ubicació original o reubicats, i en proposa una classificació tipològica. Es posa especial atenció als anomenats portals d'estudi, tant per la seva presència a nombrosos inventaris de béns com per la singularitat de les seves composicions ornamentals, l'interès de la seva iconografia i el significatiu nombre d'exemplars conservats.

Tina Sabater tanca el primer bloc amb una anàlisi de la pintura mural no figurativa de les cases medievals mallorquines a partir dels exemplars conservats i de les representacions a les miniatures de l'època, amb cronologies proposades entre el segle XIII i el XIV. Se'n proposa una classificació formal en vuit tipologies que es contextualitzen amb el panorama europeu, hispànic i catalanoaragonès. Entre les

filiacions d'aquestes tipologies, destaca la persistència de la tradició hispanomusulmana, l'adaptació de motius d'altres tècniques constructives, i l'arquitectura religiosa com a model per la construcció civil.

El segon bloc comença amb un assaig de Magdalena Cerdà Garriga sobre l'escultura gòtica devocional a les cases mallorquines dels segles XV i XVI, amb els inventaris notariais com a font principal. S'hi estudia la iconografia, on destaquen les escultures cristològiques i marianes; els materials, essent les peces de guix fetes amb motlle les més populars i econòmiques; la ubicació, majoritàriament a sala, menjador, dormitori, i capella. Es conclou que era una pràctica generalitzada a tots els grups socials i que la producció era majorment local, malgrat l'existència de peces importades.

El bloc segueix amb un estudi de Teresa Izquierdo Aranda sobre la dotació mobiliària del palau de la Generalitat de València al segle XV. A més d'una introducció als orígens de la indústria del moble a València i la seva evolució, es fa un repàs de les tipologies, materials i tècniques emprats a la Generalitat, així com una identificació dels mestres fusters. L'article constitueix una primera aproximació al tema, però permet veure la importància de l'estudi dels mobles per entendre la vida quotidiana als interiors baixmedievals i el funcionament dels tallers de fuster a l'època.

Al següent capítol, Maria Barceló Crespí descriu les plantes baixes de les cases de la Ciutat de Mallorca a partir d'una selecció d'inventaris *post mortem* realitzats entre 1412 i 1516. Es tracta d'una ampliació dels seus treballs anteriors, als quals aporta noves dades sobre la nomenclatura, tipologies i funcionament. Es posa atenció també a les circumstàncies que comporten diferències importants als usos d'aquests espais, com el grup social dels propietaris, la presència de botigues i obradors, i l'existència de servents i esclaus.

A l'article que segueix, Aymat Catafau presenta una síntesi dels seus treballs sobre les cases construïdes entre els segles XIII i XV als barris perpinyanesos de Sant Mateu i Sant Jaume. A partir de prospeccions arqueològiques i de documentació conservada als arxius, es proposen reconstruccions de les tipologies d'habitatge pel que fa a tècniques constructives, distribució i ús dels espais, i relació entre els diferents habitatges. També s'explica l'evolució posterior de les cases, en particular les habituals subdivisions a partir del s. XIV i les obres de millora dels segles posteriors.

Posteriorment, Marta Fernández Siria analitza els espais representatius de la monarquia mallorquina, dispersats al territori a causa del caràcter itinerant de la cort, amb especial èmfasi en les grans sales dels castells de Perpinyà i Mallorca. Es centra en la disposició i diversitat de funcions dels espais, així com en els recursos utilitzats per evidenciar la seva importància. Entre aquests, en destaca la pintura mural, l'obertura de grans finestres, el mobiliari, i sobretot l'ús d'arcs de diafragma i de coberta de fusta amb decoració pictòrica.

Seguidament, Juan Vicente García Marsilla compara l'estil de vida de nobles i mercaders a la ciutat de València entre els s. XIV i XV a partir de cinquanta

inventaris de béns. La comparació es basa en les característiques dels habitatges i fa servir paràmetres com la ubicació a la ciutat, els preus i les dimensions de cada tipus de casa, les distribucions i usos de les diferents habitacions, la presència de servents domèstics, i els béns mobles que s'hi trobaven.

Després, Federico Iborra Bernad ofereix un panorama de l'arquitectura residencial valenciana del segle XIV, un camp d'estudi condicionat per les contínues reformes en èpoques posteriors i per la dificultat de datar les construccions populars. Es presenta l'origen i evolució tipològica dels habitatges de crugia única i doble crugia i de les cases fortificades de planta quadrada. Aquest capítol acaba amb breu estudi dels desapareguts Palau Reial de València i Palau Ducal de Gandia.

D'altra banda, Marcello Schirru analitza l'arquitectura civil de L'Alguer als segles XV i XVI en el context del gòtic tardà mediterrani, en particular dels palaus de la noblesa urbana. A partir dels elements conservats, dona una descripció arquitectònica i iconogràfica dels palaus de Ferrera, Carcassona, Guillot i Machin, que serveix per explicar el model de palau que es construïa en aquesta regió a l'època.

Finalitza el segon bloc Jacobo Vidal Franquet, amb una visió de conjunt de les cases gòtiques de Tortosa que inclou les dimensions i distribució dels albergs dels diferents estrats socials, així com les tècniques constructives i els elements decoratius emprats. L'estudi està condicionat per la manca de contractes de cases i l'escassetat de restes materials, i es realitza a partir de fotografies històriques, ruïnes descobertes a obres recents, fonts literàries, anàlisis comparatives amb altres obres civils de l'època, i sobretot d'inventaris de béns.

Els últims tres capítols del llibre són monografies sobre tres edificis residencials. Primerament, Marco Rosario Nobile examina les circumstàncies de la construcció del palau Bonet a Palermo a finals del segle XV, que serveix per il·lustrar l'escalada social del seu promotor, el mercader d'origen barceloní Gaspare Bonet. També ofereix una descripció de l'aparença original del palau, profundament desdibuixat per intervencions posteriors.

En segon lloc, Tina Sabater Rebassa, Magdalena Cerdà Garriga i Antònia Juan Vicens analitzen els orígens i característiques de Can Balaguer, un edifici residencial de Palma, i l'illa urbana en què s'hi ubica. L'estudi es fa a partir de les sales medievals conservades, la documentació d'arxiu, els canvis urbanístics i les fonts gràfiques del s. XVII, i serveix com a punt de partida per estudiar l'evolució d'aquest tipus d'immobles en època moderna.

Per acabar, Francesca Tugores i Miquel Àngel Capellà reconstrueixen la configuració medieval de la casa de Ca n'Oleo al s. XV a partir de l'agrupació d'edificis preexistents i la seva evolució posterior, i la fan servir com a paradigma del procés de monumentalització de cases a la ciutat durant el s. XV. Posen especial atenció a l'escala monumental del pati, una de les icones de l'arquitectura civil medieval de la ciutat de Palma. Les fonts principals de l'estudi són els treballs arqueològics i d'arxiu realitzats entre 1997 i 2011 pel Dr. José Morata, entre d'altres.

En conclusió, aquest recull constitueix una aproximació coral a l'arquitectura domèstica baixmedieval pel que fa a aspectes tècnics, de funcionalitat i ús, en el context del Regne de Mallorca i la seva àrea de relació cultural. Cal destacar el rept que suposa aquesta línia de recerca per l'enorme escassetat de restes materials i rastres documentals, que fan molt difícil la reconstrucció i datació dels immobles.

Tanmateix, aquesta limitació obre la porta a l'ús de fonts que tradicionalment s'han deixat de banda en la disciplina històrica, però que proporcionen informacions valuoses i, més enllà de confirmar o completar teories derivades de les fonts tradicionals, poden arribar a donar lloc a proposicions conclusives.

A més, la qualitat dels resultats del conjunt d'articles i la seva varietat constata el gran interès i fecunditat dels espais residencials dels diferents grups socials com a tema d'estudi, i la necessitat d'aprofundir en aquest tipus de treball per apropar-nos el màxim possible a una visió completa de la societat medieval.

TARRADELLAS, Cristina, 2020

Sant Miquel d'Engolasters. L'arcàngel de les muntanyes

Barcelona: Ars Picta - Universitat de Barcelona (Pirineus romànics. Monografies 2)

Ressenya de MARTA FERNÁNDEZ LAHOSA. Universitat de Barcelona

El llibre *Sant Miquel d'Engolasters. L'arcàngel de les muntanyes* de Cristina Tarradellas és el segon volum de la col·lecció *Pirineu romànic monografies* que sorgeix com a via de difusió de les recerques del grup d'investigació Ars Picta de la Universitat de Barcelona. El contingut d'aquest breu estudi deriva de la tesi doctoral de l'autora titulada: *L'art romànic del Principat d'Andorra. La pintura mural en el seu context*.

El volum es desenvolupa en una mica més de 100 pàgines, un espai concís en el qual es presenta una visió panoràmica i contextualitzada de l'església d'Engolasters de manera didàctica i fonamentada. En cada un dels capítols, Tarradellas presenta un condensat estat de la qüestió que ajuda a discernir entre les propostes historiogràfiques antigues i les noves aportacions i revisions que l'autora desenvolupa de manera clara i entenedora. En aquest sentit, són especialment útils les anotacions a peu de pàgina que permeten al lector neòfit ubicar-se en la matèria, però que al mateix temps aporten material crític per gaudir d'una lectura més profunda dels conceptes que s'exposen al llarg del text.

Després d'un brevíssim pròleg (escrit per Jaume Serra i Serra) i una petita introducció, Tarradellas entra en matèria a través de quatre capítols que presenten la informació en un itinerari que va des d'aspectes més generals cap a hipòtesis més concretes. Aquesta opció ajuda a contextualitzar el conjunt i les seves pintures tant en l'espai com en el temps i permet al lector entendre millor els detalls interpretatius.

En el primer capítol, *El paratge d'Engolasters i l'església de Sant Miquel al llarg de la història*, s'analitza l'entorn d'Engolasters com a punt geogràfic, els recursos del territori i les vies de comunicació tenint en compte tant les actuals com sobretot les medievals. Es planteja també un petit context històric de la regió i l'enclavament en el qual es localitza l'edifici. En aquest punt s'adverteix que no hi ha testimonis arqueològics ni documentals que permetin ubicar clarament una població o nucli amb el nom d'Engolasters en què vincular l'església estudiada. L'edifici, doncs, s'erigia en un paratge solitari, però la investigadora insisteix en la importància de la regió com a punt de pas de diverses vies que comunicaven les dues bandes dels Pirineus, destacant la que connectava amb la Seu d'Urgell, uns camins transitats per persones i influències. Una concepció a tenir en compte, ja que més enllà del prejudicis, fonamentats o no per determinades tendències historiogràfiques que veuen en l'isolament d'alguns espais medievals zones desconnectades, aquestes noves perspectives puntualitzen que inhòspit no té perquè ser sinònim d'aïllat.

Després d'un breu repàs a la història del conjunt, que ajuda a entendre com ha arribat fins als nostres dies, el capítol conclou amb una narrativa metòdica sobre el descobriment, arrencament i posterior conservació de les pintures, inserint especialment en la problemàtica dels diversos trasllats que van portar a la pèrdua d'alguns dels fragments d'aquesta decoració a principis del segle XX.

En el segon capítol es presenta una descripció atenta de les característiques arquitectòniques de l'edifici, el campanar (un dels més alts del país) així com de la decoració escultòrica. L'autora fa una descripció de la problemàtica generada entorn la qualitat de la factura i la datació de les diverses parts del conjunt. En aquestes línies, a més, manifesta que la construcció de l'edifici i la torre serien conseqüència d'un equip poc qualificat que seguirien, però, les directrius bàsiques de l'arquitectura llombarda. Subratlla també la peculiar alçada de la torre campanar que, tot i la seva mida, no trenca l'harmonia de les proporcions del conjunt. Per portar a terme l'anàlisi de l'arquitectura, tant en les seves característiques tècniques com estilístiques, Tarradellas proposa una comparativa amb diverses construccions del període, tant del mateix Principat com d'altres regions pirinenques. De fet, aquest moviment comparatiu és una pràctica constant que es desenvolupa al llarg de tot el volum i ajuda al lector a contextualitzar els fenòmens analitzats i permet comprovar per un mateix, a través de l'observació, les hipòtesis formulades.

En el tercer capítol, l'epicentre de l'estudi, l'autora s'endinsa en la descripció i interpretació de les restes pictòriques conservades a l'església d'Engolasters, que es concentren sobretot a la conca, al cilindre absidal, i a l'intradós i l'arc presbiteral. Avui s'exposen en les col·leccions de pintura romànica del MNAC a Barcelona. La decoració de l'arc triomfal es va conservar fins al 1937, moment en què es va perdre en el context del trasllat de diverses peces del MNAC a París.

En la interpretació de la iconografia de les restes conservades, Tarradellas ens indica diverses anomalies en la decoració de la conca absidal, que té com a centre la imatge del Crist en majestat. Ambdues afecten a la representació dels vivents: per una banda, es detecta l'intercanvi de posicions entre els símbols dels evangelistes Lluc i Marc. Per altra, es presenta la representació de la figura de l'Arcàngel Miquel substituint el símbol de l'home associat a Mateu. L'autora observa que la primera anomalia és perceptible a altres esglésies dependents del bisbat d'Urgell i proposa que sigui fruit d'una aplicació de models que no seguirien l'esquema habitual, sinó que aplicarien models antics, ja que, com es remarca en el capítol, l'ordre del vivents es generalitza a occident a partir del segle XI i aquesta característica seria un tret comú de la regió.

Per intentar de dotar de sentit l'anomalia iconogràfica de la substitució de Mateu per l'Arcàngel Miquel, la més notable, l'autora reserva tot un subapartat dins aquest tercer capítol. El discurs s'inicia amb un breu, però concís, recorregut historiogràfic sobre la interpretació d'aquesta figura en el conjunt d'Engolasters. L'autora defuig les lectures que identifiquen aquesta substitució com un error o com la visió parcial

dels àngels advocats i proposa una acció conscient promoguda per l'ideògraf del programa iconogràfic amb la voluntat de destacar la figura del titular de l'església. Per qüestions d'espai hauria assimilat l'home dels vivents amb la de l'arcàngel, una substitució lògica, ja que les dues figures tenen perfils molt similars i poden aportar una lectura ambivalent. La presència de Miquel dins de l'absis permet una lectura més complexa i integrada amb la resta de la iconografia del conjunt. Així, Tarradellas, en relació amb el text de Joan (Ap 12, 7-10), proposa que en l'absis es mostri Miquel com a cap de les milícies angèliques venent a la bèstia, una acció que faria possible l'aparició de la figura de Crist Jutge (representat en la *Maiestas Domini*) i la redempció de l'home del pecat original. Sant Miquel es converteix en el protector de la humanitat, però també de l'edifici i, per extensió, de la comunitat que l'habita.

Aquesta lectura es completa amb els dos subapartats següents del mateix capítol dedicats a la decoració del cilindre absidal i la zona presbiteral. En el cilindre l'autora hi veu un apostolat representat a través de sis figures encapçalades per Pere i Pau en representació de l'Església universal i la nova aliança. A l'intradós de l'arc triomfal, les quatre figures de mig cos (dues barbades i dues imberbes) s'haurien de llegir com a sants, ja que es descarta la lectura de veure-hi la resta d'apòstols mancants a l'absis. Així, aquestes figures serien els intermediaris, sants sense nom, que encarnarien una visió general de la comunitat, dels creients, dels escollits que segueix el lideratge de Miquel. Tots els estaments quedarien integrats en aquesta visió escatològica que proposa una esperança salvífica que havia de servir com a inspiració per a clergat i feligresia. A més, com assenyala la investigadora, aquestes figures s'ubiquen arquitectònicament en un espai de transició, entre l'absis i el cos de la nau, afegint a les imatges significat eucarístic.

Tarradellas conclou el tercer capítol amb un interessant estat de la qüestió sobre l'existència de la figura del Mestre de Santa Coloma, la seva producció i influències (tradicionalment relacionades amb el cercle de Pedret i Taüll). Dins el corpus d'aquesta figura o taller, la tradició historiogràfica inclou diverses esglésies andorranes, entre les quals s'integra el conjunt protagonista de l'estudi. En aquestes línies l'autora intenta desmuntar els tòpics que s'han anat reiterant en les diferents propostes que tracten el tema. Alertant de la problemàtica de la creació d'un 'mestre', es proposa per al conjunt de pintures andorranes un estil comú, però no creat per la mateixa mà, i es reivindica que deixi de veure's aquesta producció com un fenomen marginal i aïllat, subratllant, de nou, el vincle amb la seu urgellesa.

El llibre es tanca amb un breu capítol final en què es proposa una panoràmica general del culte a l'Arcàngel Miquel a través de la seva problemàtica, implantació i principals centres, manifestant la funció protectora d'aquesta figura i la relació dels seus santuaris amb les muntanyes i zones elevades. Aquest apunt final ajuda a l'autora a acabar de vincular el significat i lectures de la iconografia i el conjunt d'Engolasters amb el paratge en el qual s'inscriu. És en aquestes línies on queden clars els motius de l'evocador subtítol del volum: l'arcàngel de les muntanyes.

Amb el llibre, Cristina Tarradellas omple un buit que era necessari emplenar aportant una aproximació científica i amb criteri del patrimoni romànic andorrà, una tasca ja iniciada en la seva tesi, que se'ns presenta en aquesta monografia amb un format divulgatiu i amè, amb una fórmula clara i condensada a l'abast de qual-sevol tipus de lector.

